

BÁRDI NÁNDOR*

Észrevételek

Észrevételeimet azzal kezdem, amivel Egry Gábor a bírálóinak adott válaszát zárta: „lehet, hogy a paradigmát kellene a hátunk mögött hagynunk, és visszatérnünk a történetíráshoz”.

A tárgyalt munka előzetes kéziratvitáin – igaz, nem túl sok haszonnal – elmondtam a kritikai megjegyzéseimet, amikor szükséges volt, írásban véleményeztem, a könyv kiadásához ajánlást adtam. Szakmailag jelentős és fontos munkának tartom, a többszöri elolvasás során sokat tanultam belőle. A következőkben nem véleményezni szeretném, hanem – az Egryénél sokkal szerényebb szakirodalmi háttérrel – a számomra fontos tanulságokat szeretném megosztani a bírálati munkát figyelőkkel. Keretezésről, fogalmakról és módszertanról lesz szó.

Keretek 1

A magyar történetírás utóbbi másfél évtizedében Trianon és következményeinek értelmezésében egy új kutatói nemzedék jelent meg. Tagjainak egy része a probléma–szerkezetére, a döntési folyamatok technológiájára helyezve a hangsúlyt, végső soron a működést és a működtetők világát állítja a középpontba. Ide sorolom Zeidler Miklós, Ablonczy Balázs és Hatos Pál munkáit. Mások korunk aktuális társadalomtudományi fogalmait, módszereit, modelljeit adaptálják az egymással összefonódó történeti folyamatok földolgozására. Ebbe a körbe sorolom Trencsényi Balázs *A nép lelke*, Romsics Gergely *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai*

* A szerző történész, az MTA TK Kisebbségkutató Intézet főmunkatársa. E-mail: bardi.nandor@tk.mta.hu.

gondolkodásban, 1918–1941 és Egry Gábor *Etnicitás, identitás, politika* című könyveit.

Csakhogy míg az előbbi, igen fontos munkáknak abban a szakmai közegben, ahol mozogok, alig-alig volt visszhangja, addig Egry könyve két-három éve fontos beszélgetések, odamondogatások, ekézések tárgya, vagy pontosabb, ha azt mondom: most emésztik. Ki-ki vérmérséklete szerint másként viszonyul hozzá: van, aki túlszellemeskedni a szerző elméleti elhivatottságát, más a tényeket, a feltáratlan forrásokat buherálja, megint mások a túlbonyolítottságon értetlenkednek. (Valóban meglehetősen sok érthetetlen vagy csak többszöri nekifutásra érhető szövegrész maradt benne, különösen igaz ez a szerző szempontjából legfontosabb 2. és 7. fejezetekre.) Megint mások, miközben félig-meddig olvasták a könyvet, legtöbbször egy-egy esettanulmányba néztek bele, nem akarnak tudomást venni a kutatási eredmények általánosíthatóságáról, pontosabban a megközelítés mélységéről. Magam nem vállalkoztam recenzió írására Egry könyvéről (mert viszontválasznak tűnhetett volna a könyvemről írt kritikájára¹), de a bizottsági titkári felkérésre nem mondtam nemet, mert többen kitértek a felkérés elől vagy visszaléptek, ezért aztán úgy gondoltam, ezen ne múljon Egry akadémiai előrejutása. Ugyanakkor itt is el kell mondanom a véleményemet, amelyet baráti körben egyébként is óhatatlanul megtettem.

Keretek 2

Hogy miért érdeklődnek a háttérben oly sokan, miközben kevesen olvasták végig Egry könyvét, annak döntő okát abban látom, hogy az része lett a magyar nemzetfogalom körül zajló „klasszifikációs harcnak”, amit én inkább nagy fogalom-tartalom-átalakulásnak gondolok. Arról a folyamatról van szó, amelyben a magyarországi közvélemény a nyolcvanas évek közepétől egyre inkább a nemzet részeként fogadja el a külhoni magyarokat (Lázár Guy mérései), és egyre kevésbé a magyarországiság a nemzettagság döntő kritériuma. 2010-ben pedig a gyorsított honosítással, a kettős

¹ Egry Gábor: *Metszetek Prokrusztész ágyából. Pro Minoritate*, 2014/Tavaszi. 191–199.

állampolgárság intézményével jogilag is új helyzet állt elő. Közben a magyarországi közvélemény megítélése 2004 óta nem sokat változott a külhoni magyarok vonatkozásában (amint azt a TÁRKI, NSKI, ISPMN különféle mérései mutatják). A szakmai vita arról, hogy ki mondhatja meg és miként azt, hogy ki a magyar, már 2000 után, a kedvezménytörvény-vitával lezajlott, de ez mit sem változtat azon az alapvető 1989 utáni helyzeten, hogy a külhoni magyarok etnokulturális alapon szervezték magukat (hogyan is lehetett volna másként?). Számukra magától értetődő a magyar nemzethez való tartozás mint azonosságkötődés, és ehhez a döntően magyarországi közösségbe kívánnak emancipálódni. Ugyanakkor a magyarországi mainstream felfogás szerint – azon túl, hogy az a magyar, aki annak vallja magát – kettős felfogás működik: a magyarországiság és a magyar nyelvhez, kultúrához való tartozás. De ez már az ezredfordulótól, a határon túli magyarok magyarországi emancipációs törekvései nyomán és a kedvezménytörvénnyel eltolódott az etnokulturális nemzetfelfogás irányába, majd 2010-től a könnyített honosítással és a választójoggal a transznacionális nemzetépítés vált meghatározóvá. Mindez mindenféle értelmiségi és politikai vitáktól függetlenül átalakítja a magukat magyarnak tartók közösségét. Itt nemcsak a nemzetfogalom (a nemzetépítés, nemzetiesítés domináns stratégiájának) átalakulásáról van szó, amikor az etnokulturális közösség lesz a meghatározó az állampolgársággal szemben, hanem arról, hogy a „nacionalizmust” (kisebbségi nemzetépítéseket), amely ezeket a kisebbségi társadalmakat szervezi, valamint a nemzeti mivoltot, nemzetiesítést már nem lehet pusztán politikai legitimációs eszközként kezelni. (Erre lásd például Csepeli György, Kovács Éva, Szabó Ildikó, Gombár Csaba antinacionalista beszédmódból jövő megközelítését. Megítélésem szerint Egry Gábor is inkább ehhez kötődik, mint a Földes György képviselte baloldali nemzetfelfogáshoz.) Miközben van ilyen funkciója is, ezt a nemzeti mivoltot egyre inkább változó tartalmú szituatív társadalomtörténeti, társadalomszervező jelenségként értelmezzük (lásd Ilyés Zoltán szakirodalmi áttekintését²). El kell fogadni, hogy az európai társadalmakat a nemzet szervezi. S itt ezen belül a nemzet mint makroközösség

² Ilyés Zoltán: A nemzetiesítés néprajza/antropológiája. *Regio*, 2014. 2. 66–113.

működése a lényeg. Ennek a határon túli magyar tudományosságban megszülettek a nemzetközileg is egyre fontosabb értelmezései: a nemzeti jogok és a méltányosság mint az emberi jogok keretezése Öllös László és Salat Levente munkáiban; a nemzeti kisebbségi közösség mint politikai közösség Bakk Miklósnál; a többközpontú magyar nyelvben bekövetkező folyamatokról Lanstyák István, Szilágyi N. Sándor, a kisebbségi lét ontológiájáról és fenomenológiájáról Balázs Sándor, Veress Károly és Losoncz Alpár írt fontos dolgozatokat, az élettörténet- és világkép-értelmezésekről Keszeg Vilmos és Tánzos Vilmos, a kisebbség etnikai rétegződéséről Kiss Tamás és Veress Valér, a nemzetépítés új modelljeiről Csergő Zsuzsa.³ A nacionalizmustanulmányok közép-európai tanulságainak történeti munkában való adaptációjára pedig Egry Gábor most tárgyalandó munkájával tett kísérletet, és ahogy nekem, úgy más kisebbségtörténettel foglalkozó kutatóknak is megkerülhetetlenül ki kell alakítaniuk mindezzel valamiféle viszonyt. De itt is kulcskérdés, hogy a nemzeti problematikához mint a közbeszéd konstrukciójához vagy mint társadalomtörténetileg más és más keretek között intézményesülő, működő kötődéshez viszonyulunk. Egry az előbbi úton halad, magam az utóbbi

³ Öllös László: *Emberi jogok – nemzeti jogok. Emberi és polgári jogok-e a nemzeti kisebbségek jogai?* Somorja – Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, 2004; Salat Levente: *Etnopolitika – a konfliktustól a méltányosságig*. Marosvásárhely: Mentor, 2001; Bakk Miklós: *Politikai közösség és identitás*. Kolozsvár: Komp-Press, 2008; Lanstyák István tanulmányait lásd a kérdés legfontosabb közleményeivel együtt: *Nyelvementés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. Szerk. Saly Noémi, Kontra Miklós, Budapest: Osiris, 1998; Szilágyi N. Sándor: *A magyar nyelv a Magyarországgal szomszédos országokban. In Értékek és dimenziók a magyarságkutatásban*. Szerk. Fedinec Csilla, Budapest: MTA MTK EB, 2008; Balázs Sándor: *Identitástudatunk zavarai*. Bukarest: Kriterion, 1995; Veress Károly: *Egy létparadoxon színe és visszája*. Kolozsvár: Pro Philosophia, 2003; Losoncz Alpár: *Európa-dimenziók*. Újvidék: Fórum, 2002; Keszeg Vilmos: *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*. Kolozsvár: Komp-Press, 2002; Tánzos Vilmos: *Elejtett szavak*. Csíkszereda: Bookart, 2008; Kiss Tamás: *Etnikai rétegződési rendszer Erdélyben és Romániában. A magyarok társadalmi pozíciói*. *Regio*, 2014. 187–245.; Veres Valér: *Népességszerkezet és nemzetiség*. Kolozsvár: Egyetemi Kiadó, 2015; Csergő Zsuzsa–James M. Goldgeier: *Nationalist Strategies and European Integration. Perspectives on Politics*, 2004. 1. 21–37.

megközelítést látom használható keretnek a kisebbségtörténeti kérdésfeltevéseimben.

Keretek 3

Egy könyve Brubaker–Feischmidt–Fox–Grancea *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban* című munkájának alapkoncepciójára támaszkodik. „A könyv tézise az, hogy az elitek által eljátszott nyilvános etnikai-politikai konfliktusok és a hétköznapi emberek mindennapi gondjai, problémái, érdeklődési területei között hatalmas szakadék tátong. A konkrét kolozsvári esetben azt tapasztalták, hogy a nyilvánosságot jelentős mértékben uraló nemzeti-etnikai konfliktusok nem jelennek meg a hétköznapi életben, vagyis az emberek közömbösen kezelik vagy elutasítják a nacionalista politikát, a nyilvánosságban kiemelten kezelt témákat pedig a hétköznapi interakciók során nem vagy alig említik, és akkor is a legtöbbször lekezelően. Etnopolitikai célok érdekében nem vagy alig mozgósíthatók.”⁴

Brubaker és munkatársai szerint a „lenti”, mindennapi élet szintjén a hétköznapi emberek értékei, céljai, gondjai, fontosnak tartott témái eltérnek a „fent” megfogalmazott „nemzeti” értékektől, céloktól, jövőképektől, projektektől. Működik ugyan egy etnikailag meghatározható „magyar világ”, de ez nem politikai projekt, hanem a szocializáció, illetve a mindennapi gyakorlat eredménye. Ebben néha megjelennek ugyan „fenti” témák, problémák, de távolról sem annyira fontosak, mint ahogy az etnopolitikai vállalkozók azt beállítják.

Egy Gábor ennek a lenti világnak ered a nyomába, és ebből a nézetből szeretne egy másik perspektívát adni a magyar kisebbségek történetének.

A már említett mintaadó Kolozsvár-kötet kapcsán nemigen szokás emlegetni, hogy ennek a munkának egyharmada történeti felvezetés Közép-Európa, Erdély és Kolozsvár etnikai viszonyairól, épp az úgynevezett „fent”-i szakemberek tudományos nyelvén. (Akiket „lent”-ről nézve Egy stílusában simán lehet identitásépítőknak, etnopolitikai vállalkozóknak is tekinteni, ha épp

⁴ Lőrincz József: A kolozsvári magyarok társadalma. *Regio*, 2008. 2. 240–256.

így dekonstruáljuk a pozíciójukat. Amit most mondok, azt is lehet dekonstruálni, például mint közösségépítő narratívát...) Mivel jó sorsom úgy hozta, hogy az említett kolozsvári kötetnek egyik felkért bírálója lehettem, ezt fel is vettem a szerzőknek. Erre Brubaker úgy reagált, hogy bármilyen hiányosságai is vannak a felvezetőnek, erre a kiindulápontra mindenképp szükség van a napi gyakorlatok viszonyítása érdekében. Ennek a történeti keretezésnek az elmaradása Egry munkájának egyik alapvető hiányossága. Ez azt a kérdést generálja, hogy önmagában lehet-e egy politikailag meghatározott történeti eseményt csak a „lent” világában értelmezni.

Itt nem egy politikatörténeti összefoglalóra gondolok, hanem az adott fejezet témájához kapcsolódó erdélyi viszonyok ismertetésére. Például a kötet egyik alfejezete (Szentségtörő szövetségek?) a harmincas évek nyelvvizsga-ügyeinek oknyomozása, amely megyei szinten feltárja, hogy milyen ellenállásokba ütközött a központi elképzelés, és miként működött ezzel kapcsolatban a szakmai szolidaritás, felülírva az etnikai törésvonalat. A szerző egy jegyzettel elintézi (333. 397. j.), hogy végül is mennyi volt az összes erdélyi falusi jegyzőből a magyar, utalva az Országos Magyar Párt által végzett adatgyűjtésre. Csakhogy Kovács Árpád, a párt Kisebbségi Szakosztályának előadója az 1937-ben Kolozsvárt publikált *Közigazgatási Évkönyvből*, illetve egy segesvári összeállításból dolgozott, és 7 táblában nagyon részletesen tisztázza az erdélyi közigazgatás különböző szintjeire lebontva a nemzetiségi viszonyokat.⁵ Mibe került volna a kontextus érdekében berakni egy táblát, és akkor az olvasó az összefonódó viszonylatokkal együtt lát egy társadalomtörténeti-közigazgatási pillanatképet is 1937-ből? (Mert Kovács cikkét ismeri Egry.) Akkor talán tiszta képünk lenne a pozíciókról, és nem csak viszonylatokat ismernénk meg. Azzal a gyanúperrel sem élhetnék, hogy a szerző a sérelmi vagy veszteségnarratívát relativizálja, amikor a magyar szakirodalom esetlegességére utal (pl. 383-as jegyzet). Miközben ha megnézzük a korabeli magyar földolgozásokat, hivatalos román kiadványokra hivatkoznak, pl. Bíró Sándor is vagy Nagy Lajos. De ennél nagyobb gond, hogy a tanulmány úgy állítja be, mintha a magyar tisztviselők

⁵ Kovács Árpád: A megyei közigazgatási tisztviselők nemzetiségi megoszlása Erdélyben az 1936. év végén. *Magyar Kisebbség*, 1937. 12. 326–333.

szolgálatban maradása tabukérdés lett volna a két világháború közti erdélyi magyar önismeretben, és örökösen csak a veszteségről lett volna szó, örökösen csak a politikai retorika alakíthatta az önképet. Miközben épp a szóban forgó nyelvvizsgaügyet és a helyi ellenállást tárgyalja Parecz György a *Magyar Kisebbségben*.⁶ S ezenkívül még több mint egy tucat tétel van a vonatkozó témakörben a lapban, amely mégiscsak a romániai magyar öndokumentáció kulcsfolyóirata.⁷ Ezeket Egry negligálta. Politikus-közíró, Jakabffy Elemér szerkesztette a lapot, magyarországi egyeztetésekkel, erről ír is a szerző a Népies Irodalmi Társaság kapcsán, de a folyóiratot nem használja forrásként (a kötet pusztán 6 alkalommal hivatkozik a 20 évfolyamot megélt kétheti periodika közleményeire), és miközben a „fent” diskurzusáról, az úgymond sérelmi politizálásról negatív véleménnyel van, a korabeli politika dokumentációját nem vizsgálja meg. Talán mert kiderülne, hogy a sérelmi politizálásnak tekintett tevékenység azért képes volt fragmentált önképet teremteni és adatolni azt?

Hogyan lehet úgy önképről beszélni, ha azt nem vizsgáljuk meg egy-egy adott szövegkorpuszon keresztül, és csak részeket villantunk fel, azokat minősítve? A viszonylatokat keretek közé zárva lehet a maguk teljességében értelmezni. Brubakeréknek ott volt Kolozsvár társadalma. Lőrincz az átmeneti társadalom értékeiről háromezer olvasói levél tartalomelemzése nyomán beszélt,⁸ Oláh földhasználati kutatásában ott van a Homoród mente, Gagyinál a lokális világ egy-egy „erős szerkezetének” (meghatározó lokális személyiség) élettörténet-narratívája a keret.⁹ A romániai magyar kisebbség

⁶ A nyelvvizsgákon elbukott közalkalmazottak ügye. 1936. 15–16. 408–415.

⁷ A folyóirat Kazai Magdolna által összeállított repertóriumát lásd: <http://mk2.adatbank.transindex.ro/>

⁸ D. Lőrincz József: *Az átmenet közéleti értékei a mindennapi életben*. Csíkszereda: Pro-Print, 2004.

⁹ Oláh Sándor: *Csendes csatatér: kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén, 1949–1962*. Csíkszereda: Pro-Print, 2001; Uő.: *Földhasználat és nemzeti bűn. Limes*, 2006. 2. 119–130.; Uő.: *Kivizsgálás: íráskorok az állam és a társadalom viszonyáról a Székelyföldön, 1940–1989*. Csíkszereda: Pro-Print, 2008; Gagyi József: *Ha akartam, fűtyöltem, ha akartam, dúdolászgattam: beszélgetések Balogh Pállal*. Marosvásárhely: Mentor, 2012; Uő.: *Amire vágyunk, amitől félünk, amit remélünk*. Marosvásárhely: Mentor, 2010; Uő.: *Földosztók, önellátók, gyarapodók*. Marosvásárhely: Mentor, 2007; Uő.: *Jelek*

önképzéséhez ott lett volna a *Magyar Nép* (a falusi magyarok számára 16 ezer példányban megjelent kéthetilap, amelyet az a kör szervezett: a Társadalom, a Majális utcában Kolozsvárt, amely a NIT-hez és Jancsó Benedekhez kapcsolódott. Vagy ott van a *Magyar Kisebbség*, amelyet a magyar középosztálynak szerkesztettek. Soroljam még?

Megmaradva a nyelvvizsgát tárgyaló alfejezetnél, a „fent” azért is megkerülhetetlen, mert a könyvben többször felidézett Vaida-Voevod épp 1934-ben indította el a „*numerus valachicus*” mozgalmát, és a kormánzatnak az egymással versengő, nemzeti kizárólagosságra építő pártpolitikai licitek között lépnie kellett, miközben az OMP népszövetségi panaszbeadványa miatt külpolitikai okokból és a szakigazgatás igényeit akceptálva az államigazgatás engedhetett a helyi ellenállásnak. (Akik addig bent maradtak a közigazgatásban, már kellőképpen lojálisak voltak a hatalomhoz. Az külön kérdés volna, hogy mennyiben tekintette őket a magyarság a politikai közösségük részének. Attól, hogy valakinek magyar a neve vagy magyarnak vallja magát, még nem képviseli automatikusan a közösséget.) Erre a kormányzati kettős kényszerhelyzetre utalhat Ürmösi-Maurer Bélának, a miniszterelnökség tanácsadójának eredetileg románul publikált cikke Vaida-Voevoddal szemben, amelyben Máramaros ’18 előtti és Udvarhely megye korabeli közigazgatásának nemzetiségi összetételét vetette egybe.¹⁰ Egyáltalán nem gondolom, hogy én világosabban látnám a kérdést, mint a szerző. Ezzel a példával azt szerettem volna érzékeltetni, hogy a szakirodalom nem volt vak ezekben a kérdésekben; a politikai viszonylatokat nem lehet a külső támpontok nélkül értelmezni; a közös erdélyi középosztály nem esszencialista módon működik, hanem helyi konkrét alkufolyamatokról lehet szó. (Ma is így van ez, és ha olvassuk az erdélyi politológusok írásait, látjuk, hogy ezekben kis túlzással az „alku” a leggyakoribb kifejezés az interetnikus viszonyokat illetően.)

égen és földön: hiedelem és helyi társadalom a Székelyföldön. Csíkszerda: Pro-Print, 2008.

¹⁰ Vaida Voevod Sándor kisebbségi politikája. In: Ürmösi-Maurer Béla: *Kisebbségi kérdések. Kiélezett kisebbségellenes mozgalmak Romániában. A kisebbségvédelem jegyében.* Cluj-Kolozsvár: Pallas, 1937, 55–60.

Fogalmak 1

A monográfia bevezető fogalmi meghatározásaiból hiányzik a kisebbség, a kisebbségi társadalom definíciója. Az utóbbit Egry eleve mint az elitdiskurzusok révén folyó társadalomszervezés eredményét fogja fel (133–137.). A kisebbség kategória tisztázását azért tartom fontosnak, mert ez határozza meg az egész viszonyrendszert, az összefonódások mikéntjét. Én a kisebbséget, a kisebbségi kérdést alapvetően hatalmi viszonylatként látom, amely a tituláris nemzet és a „nemzetkisebbség” (egy másik nemzet kisebb része) közti hatalmi aszinkronon nyugszik. S itt nem is az a kérdés, hogy lehet-e az adott politikai rendszerben a kisebbség kormányzó erő, hanem az, hogy az adott politikai közösség képes-e integrálni, illetve a kisebbségi közösség (vagy annak domináns része) sajátjának érzi-e azt az intézményességet? Mivel a magyar nemzeti kisebbségek fejlett intézményességgel és nemzetiesítettséggel szakadtak ki a magyar nemzetépítésből, ezt nagyon nehéz lett volna pótolni. Erdélyben erre akkor nemigen volt példa, Szlovenszkon is csak az aktivista pártalakulatokban, de azok is legfeljebb 15%-os választói támogatottsággal bírtak. (Ha a magyar kisebbségtörténet egészét nézzük, akkor ilyen azonosulásra talán csak 1968 augusztusában került sor a Felvidéken a bevonuló magyar csapatokkal szemben, illetve a jugoszláviai magyar értelmiség körében, amikor a magyarországi elitet a szovjetekkel paktálóknak tekintették az 1960-as évek végén/1970-es évek közepén.)

Miért is fontos most ez nekünk? Azért, mert ezzel magyarázható, hogy a nemzeti törésvonalak adott helyzetben felülírják a regionális szolidaritásokat. S azt az Egry által elsőként középpontba állított világot, amelyet erdélyi, szlovenszkoói városi középosztályi társadalomnak nevezhetünk, ahol a magyar nyelv és kultúra, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia intézményi kultúrája meghatározó volt. Egry Gábor azért nem nézhet ezzel igazán szembe, mert akkor számolnia kellene azzal, hogy a „fent” eleve megteremtett egy egyenlőtlen hatalmi helyzetet, és a hétköznapokban nem egyenlő felek játsszák ezeket a játszmákat. Egy szintig lehet együttműködésről beszélni, de a pozícióharcban már a nemzeti, etnikai törésvonal felülírja ezt, mert hatalmi kérdéssről van szó.

Végso soron újra és újra ahhoz a kérdéshez jutunk el, hogy a nacionalizmust felülről konstruálják-e? S talán nem esszencialista

válasz, ha azt állítom, hogy a hatalmi viszonyok miatt mindez egyszerűen megkonstruálódik, hiszen a „mi” és „ők” egyenlőtlen hatalmi viszonyban léteznek. Ezért is társadalomtörténeti jelenségnek gondolom kisebbségi helyzetben a nemzeti mivoltot. Erre nézve az Egry Gábor által is idézett Szilágyi N. Sándor differenciálására, a fókuszos és diffúz nemzettudat megkülönböztetésére kell utalnom.¹¹ Mindez nem tagadja az etnopolitikai vállalkozók, a szociokulturális háttér közösség-habitus-konstruáló szerepét.

A monográfia legproblematisabb tanulmányának a Trianon-traumával foglalkozót tartom. Magát a történeti dekonstruálást Kovács Éva kezdeményezte.¹² Magam a kisebbségi helyzet létrejöttét Trianonhoz kötöm. S ezt a legfontosabb következménynek tartom.¹³ Ezért tekintem azt sorseseleménynek, sorsélménynek, amelyet persze a későbbi évtizedekben sokféleképpen lehetett használni, és használják ma is, de a lenyomata addig megmarad, míg az exodusok, így ami most Kárpátalján és a Vajdaságban folyik, tényleg nem teszik múltó demográfiai és migrációs kérdéssé a magyar kisebbségek ügyét, ahogy ma már egyre inkább így látják ezt nemcsak Belgrádban és Kijevben, hanem Bukarestben és Pozsonyban is.

¹¹ Szilágyi N. Sándor: Szempontok a nemzettudat lélektanához. In uő.: *Mi egy más? Közéleti írások*. Kolozsvár: Kalota Könyvkiadó, 2003. 97–117.

¹² Kovács Éva: Trianon, avagy a „traumatikus fordulat” a magyar történetírásban. *Korall*, 2015, (59.) 82–107.

¹³ Ennek nyomán vagyok talán igaztalanul kritikus Zeidler Miklóssal, aki döntően a kultuszra és a magyarországi politikai recepcióra koncentrált feldolgozásaiban (*A revíziós gondolat*, Budapest: Osiris, 2001; *Trianon*, Budapest: Osiris, 2003). Mit is tehetett volna mást, hiszen teljesen más nagyságrendű következmény a Trianont követő magyar kisebbségi helyzetűdat, önképítő irodalom. Ugyanakkor a magyar kisebbségi problematika megkerülése fontos magyar történeti kérdésekben „kismagyar” szempontból is torz eredményekhez vezet. Erre lásd Gyurgyák János asszimilációs szerződésre vonatkozó vizsgálatát *A zsidókérdés Magyarországon* c. könyvében (Budapest: Osiris, 2001), ahol a két világháború közti szomszédországi magyar zsidóság ügyét negligálta. Ugyanő a magyar nemzetfelfogásokat áttekintő munkájában nem foglalkozott a kisebbségi magyar közösségekben született, a nemzeti problémával foglalkozó szakirodalommal. *Ezzé lett magyar hazátok – A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története* (Budapest: Osiris, 2007).

Annak érzékeltetésére, hogy mennyire jelenvaló lehetett Magyarországon is a két világháború között sorsélményként Trianon: 1930-ban Magyarország lakosságának 9%-a született az elcsatolt országrészekben, a törvényhatósági jogú városok lakosságának 13,6%-a, az értelmiségi pályákon 25,3% volt az arányuk. Az ügyészek 48%-a, a bírók 43%-a is a trianoni határokon kívül született.¹⁴ 2010-ben a nem Magyarországon születettek, de itt lakhellyel bírók az összlakosság 3,85%-át adták. A 2010–2015 között magyar állampolgárságot kapott 700 ezer személy közül 61 ezren élnek Magyarországon.¹⁵

Fogalmak 2

Módszertani kérdés is egyben, hogy mit is értünk diskurzuson, hisz az identitáspolitiká tekintetében erre végig hivatkozik a szerző. A különböző identitásdiskurzusokhoz mindig valamilyen céltételezést kapcsol, és nem válik el nála az önképépítés (önazonosság = kik vagyunk? és az önismeret, helyzettudat = milyen körülmények között élünk?) a közösségi tudatokról (lokális, regionális, nemzeti). A diszkurzivitás túlhangsúlyozásának van egy olyan következménye, hogy a tényeket is alárendeljük annak, hogy azok megjelenítése milyen célokat is szolgálhat. Valóság-e az etnopolitikai vállalkozók használta tények, ha azokat az identitáspolitikai diskurzusok építésére használják fel? Vagy arról van szó, hogy létezik egy társadalmi valóság, amelyben próbálják a saját helyzetüket újra- és újraértelmezni a megfelelő cselekvési stratégia érdekében? Ezért is jó lett volna még a regionalista összehasonlításokat megelőzően konkrét esettanulmányokat olvasni bizonyos érvelési módokról, érvtipológiákról.

Úgy látom, hogy különösen az első, identitáspolitikai részben a politikai retorika, a politikai elemző anyagok és a társadalomismereti, kisebbségi közírás egyáltalán nincsenek külön kezelve. Itt megint felmerül a vizsgált anyag lehatárolásának

¹⁴ Kovács Alajos: Külföldi honosok és külföldi születésűek Magyarországon. *Statisztikai Szemle*, 1933. 3. 139–155.

¹⁵ Új magyar állampolgárok. Budapest: KSH, 2017.

<http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/ujmagyarallampolgarok.pdf>
(letöltve 2018. 09.10.)

problémája, hiszen pl. a *Nagy-Magyarország* és a *Magyar Szemle* vagy a kolozsvári *Napkelet*, a lugosi *Magyar Kisebbség* vagy épp a székelyudvarhelyi *Székelység* c. folyóiratot a gödöllői *Székelységtől* micsoda távolság választja el! Vagy gondoljunk Jancsó Benedek *Magyar Szemlé*ben és máshol megjelent publikációira és a NIT-nek készített belső politikai anyagainak teljesen más szintű differenciáltságára. (De ugyanez vonatkozik pl. Csatári Dániel nyilvános publikációi és a pártközpontnak írt anyagai közti másságra is.) Épp ezeket kellene külön-külön tartalomlemezni.

A kötet legjobb részének az erdélyi ösztöndíjasok Magyarországgal való találkozását tartom. De itt is különösen szembeötlő a módszertani elnagyolás: miközben azt állítja Egry, hogy Magyarország határozta meg az erdélyi identitáspolitikát, és az önálló politikai közösségformálódásról alig volt szó, a tekintélyelvű, az erdélyinél hierarchikusabb, közösségidegenebb Magyarország felfedezése épp egy, a magyarországitól jelentősen eltérő pozícióból történt, ami adódik a kisebbségi helyzetből és a kisebbségi társadalom másságából.

Fogalmak 3

Az identitás, többes identitás tekintetében talán érdemes lett volna odafigyelni a hazai németiség kutatásában a Bindorffer Györgyi képviselte „kettős identitással” szemben Tóth Ágnes és Eiler Ferenc által egyre gyakrabban használt „kötődés”, „kötődések” meghatározásra. Ez sokkal több lehetőséget nyújt ahhoz, hogy a) az egyéni és a közösségi önazonosságot elválaszthassuk, b) a különböző szerepekhez való más-más hozzáállást, a látszólag ellentmondásos azonosulásokat is pontosabban le lehessen írni. Legyenek ezek a színterek (lokális, regionális, nemzeti), a társadalmi státuszok és a felekezetek szerint különbözőek. Nem épp ezeknek a szerepeknek, illetve kötődéseknek a hangsúlyeltolódásában jelenik meg az etnicitás vagy a kisebbségi jelöltség?

Módszertan I

Nagy kérdés, hogy az óriási levéltári munka a hétköznapi etnicitás történeti forrásokon való demonstrálása érdekében történt-e, vagy fordítva, a kutatás során az anyag adta magát? Ez bizony nem elegáns dolog tőlem, hiszen maga Egry Gábor mondja ki, hogy ezt az etnicitástermelést szeretné a történeti forrásanyagban kimutatni. Csakhogy közben a kötet első két része identitáspolitikával foglalkozik, és ebben az esetben is gyűjtött anyagról, nem pedig egy-egy szövegcsoport, intézmény vizsgálatáról van szó.

Az esettanulmányoknál ez nem is a már említett nyelvvizsgákhoz kapcsolódó ellenállás ügyében jön ki, hanem az irredenta fogalmának feldolgozásában. Egy közönséges *Keleti Újság*-, *Brassói Lapok*-, *Magyar Kisebbség*-olvasottsággal is feltűnő, hogy mintha az egész következmény nélküli volna. Ezt azonban elnyomja az olvasóban az az élmény, hogy először ír valaki erről a kérdéstről elemző módon. Nekem is csak a fejezet kéziratvitája után esett le a tantusz, hogy a bukaresti állambiztonsági levéltár központi anyagai, valamint a rengeteg ítélet, be- és letiltások ismeretében – amelyeknek anyagát olvastam ilyen ügyekben – sem látszik egyértelműnek, mi ennek a gyakorlatnak a szerkezete.

A két világháború közti román titkosszolgálatok történetére vonatkozóan jól dokumentált, alapos munkák állnak rendelkezésünkre. Ezekben más nagyobb romániai összefoglalóktól eltérően, foglalkoznak a magyar kisebbséggel is.¹⁶ Az OMP és a magyar politikai, kulturális elit szoros titkosszolgálati megfigyelés alatt állt. A megfigyelési anyagokat vagy névre szóló dossziékba gyűjtötték, vagy a 45 utáni népbírószági perek személyi anyagában találhatók.¹⁷ Egry Alin Spânu munkáját használta, de a központi iratanyagot, úgy tűnik, nem nézte meg. Ez kb. olyan, mintha valaki a két világháború közti magyarországi nemzetiségeket kutatva nem

¹⁶ Alin Spânu: *Istoria serviciilor de informații/contrainformații românești în perioada 1919–1945* [A román hírszerző/kémelhárító szolgálatok története az 1919–1945 közötti időszakban]. Casa editorială Demiurg, Iași, 2010; Cezar Măța: *Serviciile secrete ale României în războiul mondial (1939–1945)* [Románia titkosszolgálatai a második világháborúban]. Demiurg, Iași, 2010.

¹⁷ Lásd a „naționalisti-iredentisti” ügydosszié 155 kötete, ACNSAS FD 10852, valamint az „iredentisti” ügydosszié 40 kötete, ACNSAS FI 938359.

nézné meg a Miniszterelnökség II. Nemzetiségi Osztályának anyagát (K 28, amelynek nemrég elkészült a tételes iratjegyzéke is). Kár másra mutogatni és számon kérni – közös szakmai felelősségünk, hogy a helyi anyagokból készült eddig egyedülálló elemzést folytatva feldolgozza valaki a bukaresti anyagot is.

Módszertan 2

A tárgyalt monográfia a ma elterjedt közép-európai párhuzamos nemzetépítésekben kiinduló szemléletekkel szemben a Magyarország generálta identitáspolitikára helyezi a hangsúlyt, és ennek keretében összehasonlító módszerrel a regionalista diskurzusokat és a Magyar Királyság elcsatolt területein működő, a magyar kultúrát jól ismerő szereplők középosztályi kulturális-fogyasztási-szolidaritási diszkurzív összefonódásait mutatja ki. Az utóbbi nagy jelentőségű és eredeti tényező bekapcsolásának előzménye ott van Borsi-Kálmán Béla „temesvári” munkásságában is.¹⁸ De ennek a meghatározó eleme – azzal, hogy kerülni szeretném a szitokszóvá vált esszencializmust – az volt, hogy az erdélyi magyarság társadalmi, gazdasági, kulturális értelemben nem volt kisebbség Erdélyben, de az volt demográfiaiilag és politikai értelemben. Tehát a két világháború közti erdélyi nagyvárosban a magyar volt a „jelöletlen” (a mindennapi, társasági nyelv), így a nem magyar középosztályi rétegek óhatatlanul ebbe hasonultak. Azonban épp ezeket a városi, foglalkozási pozíciókat kívánta a román államiság segítségével az erdélyi román elit megszerezni. Ezért politikai transzszilvanizmusról érdekesen lehet beszélni, de gyakorlatilag ezt az ellenérdekeltségek (pl. a földreform és annak folytatni akarása, az egyházi konfliktusok) kizárták. Egyébként is a legutóbbi magyar–román regionalista együttműködési kísérlet, a Provincia-csoport esetében (2000–2002) nagyon világosan látszott – ami minden bizonnyal végig jellemző az erdélyi magyar–román közös törekvésekre –, hogy míg a magyar kisebbségiéknél ez alkotmányjogi, politikaiközösség-szintű kérdésként merült fel, addig a román fél számára döntően kulturális kérdés volt. Egry elbeszéléséből az derül ki, bár a parasztpárti

¹⁸ Borsi-Kálmán Béla: *Őt nemzedék, és ami előtte következik... A temesvári Levente-pőr 1919–1920*. Budapest: Noran, 2006.

kormányzati kudarc fordulópont jellegét nem hangsúlyozta eléggé, hogy ezek a regionalista törekvések nem voltak képesek fölülírni az etnikai törésvonalat. A (cseh)szlovákiai szlovák törekvések két világháború közti regionalista beállítása pedig tévedés, hiszen ott egyértelműen a szlovák nemzetépítés folytatásáról volt szó. Furcsamód ebből a képletből teljesen kimaradt Kárpátalja, miközben épp ez az a régió, amely elnevezésében is ekkor jön létre, és a csehszlovák államban a kezdetektől kormányzója volt. De lehet, hogy épp ez a történet húzta volna keresztül az Egry által is közvetített demokratikus csehszlovák nemzetállam képét? A. Sajti Enikő opponensi véleményében felveti a Délvidék/Vajdaság régió hiányát. A Várady-hagyaték révén forrásanyag is adódna. Én itt most inkább a szakmai tájékozódás szükségességére hívnám fel a bíráló kollégák figyelmét. Hiszen amilyen mikroelemzésekre vágyott és amilyeneket megvalósítani próbált Egry Gábor, az etnikai kötődéseket, a szerepek összefonódását Várady Tibor saját családja nagybecskerekéi ügyvédi irodájának anyagát használva mesterien megírta jogászesszéiben.¹⁹ Érdemes tanulni belőle.

Módszertan 3

Egry Gábor monográfiájának nincs historiográfiai része. Ezt önmagában nem is hiányolom, hiszen általában ezek annotált bibliográfiának sikerülnek, nem pedig a szerzőnek az eddigi szakirodalomhoz való viszonya tárul fel belőlük. De mivel a könyvben többször is utalás történik a sérelmi, szenvedéstörténeti diskurzusra, illetve a nemzetépítés-központú megközelítésre, jó lett volna ezeket nevesíteni. Kire gondolhat a szerző, és kire gondolhatok én, aki épp ugyanígy dobálózom ezekkel a fogalmakkal? Ha egy húszas évekbeli szerzőt minősítek ilyennek, az mennyiben más, mint a jelenben értékelni így valakit? Ez is elvégezetlen feladat. Minden udvariaskodás nélkül nekem magamnak is szembe kell azzal nézmem, hogy kiket is minősítek a határon túli magyarok mai történeti szakirodalmában sérelemközpontúaknak. Azt hiszem, a névsorom Egry Gáboréval megközelítőleg azonos lehetne: Botlik

¹⁹ Várady Tibor: *Zoknik a csilláron – életek hajszálon*. Budapest: Magvető, 2014; Uő.: *Libatoll és történelem*. Újvidék: Fórum, 2017.

József, Gulyás László, Dupka György, Popély Gyula, Raffay Ernő. Talán van két munkásság, amelyet másként ítélünk meg. Vincze Gáborra és Filep Tamás Gusztávra gondolok. Az ő esetükben érdemes azt a kitéfelt használni, amit Borsi-Kálmán Béla mondott Egy kapcsán az opponensi bírálatában: megtanulták és magukévá tették az adott közösség kollektív történeti tudását (B-KB Egy kapcsán az erdélyiségről szólt így). Közösségi elkötelezettségük megkérdőjelezhetetlen, épp ezért túlon túl belülről nézik az adott közösség problémáit, mondhatnánk „túlfeszült lényeglátók”. Vincze a kizárólagosságra törekvő román nemzetépítésben látja a végső mozgatórugókat, Filep pedig a korlátozott masaryki nemzeti demokrácia relatív pozitívumait nem hajlandó elismerni. De ha Varga E. Árpádot is ide sorolnám, azt kell mondanom, hogy ők a nagy adatolók, szerkesztők, akik 1990 után a legnagyobb teljesítményeket hozták létre. (Egy Gábor nyelven: megkonstruálták a kisebbségi társadalmak történetének dokumentálását, egy-egy pozitívista narratívával.) Egy másik kör, ahova magamat is besorolom: a közösségépítésben gondolkodók, akik alapvetően Szarka Lászlótól kezdve egy modernizációs/nemzetépítési paradigmában fogják fel a kisebbségtörténetet. Ez társadalomtudományi szinten a szelterszi nyaranta táborozó kört,²⁰ a somorjai Fórum Intézetet, a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet jó részét jelenti. Egy Gábor ehhez képest lépett egy nagyon merészet a hétköznapi etnicitás történeti felfedezése felé. Önreflexióként jómagam egyrészt a további tudatos intézmény- és társadalomtörténeti kutatásokban, adatbázis-építésekben, szakembernevelésben látom egy későbbi, nemzetközileg is mérhető közép-európai összehasonlítható kisebbségtörténet előkészítésének lehetőségét. Másrészt az etnicitás mint határtermelés, ahogy magamnak fordítom a nemzeti mivolt működését, az erre való igény okait keresem, és egyre inkább az én-hatékonyság (self-efficacy), a döntések befolyásolásába, illetve a politikai elit odafigyelésébe vetett hit izgat, pontosabban az a képzet, ahogyan ezt a nemzetiesítés, a közösség problémáinak kimondása megteremti, növeli. (A

²⁰ 2000–2015 között minden év augusztusában volt három nap, amikor szociológusok, politológusok, etnográfusok, történészek, irodalmárok (70-100 fő) beszámoltak az év fontos, erdélyi vonatkozású magyar kutatásairól, a megjelent könyvekről, vitáztak szakmai és közéleti kérdésekről.

magyarországi renacionalizáció, nemzetállam-propaganda épp ennek a nemzetiesítésnek a szimbólumait, identitásmarkereit használja fel, az eredeti közösségi funkciót is eltorzítva. Talán a politikai kultúránk deficitjét, a megosztottságot ezzel kompenzálja?) Ebben már végképp nem kívánok belemenni, annál is inkább, mert nem hiszem, hogy ezt történeti módszerekkel lehetne kutatni. Ez a hosszadalmasra nyúlt fejtegetés is bizonyítja, hogy jelentős, az eddigi ismereteinket alapjaiban differenciáló munka született meg.